Кіріна Н. В. – аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Принцип рівності всіх перед кримінальним законом передбачає не лише необхідність застосування до особи єдиної для віх підстави кримінальної відповідальності, а й врахування всіх індивідуальних її особливостей (мети, мотивів, емоційних станів тощо) під час вирішення питання про відповідальність (вид та розмір покарання).

До інститутів Загальної частини кримінального закону, які відображають особистісний підхід до кримінально-правового регулювання й такого, що потребує аналізу психологічних якостей та станів особистості винного, належать загальні начала призначення покарання неповнолітньому, а також обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання (ст. 65–67, 103 Кримінального кодексу (КК) України). Такі обставини певним чином деталізують загальні начала призначення покарання. Вони забезпечують перехід від встановлення факту вини та меж відповідальності до міри відповідальності у процесі правозастосування.

Індивідуальні риси особи, яка вчинила злочин, конкретні обставини та ситуації є різноманітними. Саме тому законодавець, окрім індивідуалізації, що становить основу певної санкції, встановив додаткові правила для пом'якшення або обтяження покарання, залежно від обставин, що зменшують або збільшують вину. Йдеться про цілі, мотиви, емоційні стани тощо, що не належать до ознак складу злочину конкретного виду.

Призначення покарання з врахуванням обставин, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, дає змогу забезпечити «відплату» не лише за факт злочину та його наслідків. Такий підхід передбачає врахування особистісних особливостей, які вплинули на вибір і реалізацію певного варіанта поведінки, ускладнювали або полегшували її, а тому відображалися у ставленні до вчиненого.

Згідно з наукових досліджень[1; 2; 3],особистісні характеристики, що були взяті до уваги під час призначення покарання неповнолітнім, в загальному обсязі всіх обставин, які фактично були враховані при визначенні характеру та ступеню відповідальності, становлять майже 40 %. Це свідчить про певне значення психологічно коректного (адже йдеться про риси особистості) регулювання процесу індивідуалізації відповідальності неповнолітніх, зокрема завдяки визначенню в законі «наскрізної» сукупності обставин, які суттєво змінюють ступінь суспільної небезпеки діяння та особи, яка вчиняє злочин. До того ж, потрібно зважати на фактори, які впливають на усвідомлення суб'єктом відповідальності своєї поведінки, свободи й цілеспрямованості вибору її варіантів та способи реалізації; риси особистості, які можуть сприяти рецидиву.

Однак досить часто психологічні аспекти ігноруються. В правовій літературі акцентовано лише на значенні для індивідуалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх комплексу соціальних, соціально-демографічних, кримінологічних, кримінально-правових ознак особи. Однак не зазначається про те, що особа характеризується передусім психологічними якостями та станами, які мають значення й для індивідуалізації покарання.

Недостатнє розроблення психологічного аспекту проблеми індивідуалізації відповідальності неповнолітніх викликала низку негативних наслідків для правового регулювання. До них можна зарахувати:

– понятійні помилки, наявні в деяких посібниках та коментарях до КК України (наприклад, твердження про те, що «мотив не спонукає до дії, на відміну від мети»; мотив ототожнюється зі «злим умислом») [4; 5];

– відсутність в законі та в коментарях до нього широких та повних трактувань психологічних термінів, що потребують змістовної інтерпретації, серед яких: «збіг тяжких особистих, сімейних чи інших обставин» (п. 5 ч.1 ст. 66 КК України) або «особлива жорстокість» (п. 10 ч. 1 ст. 67 КК України);

– невірне визначення необхідного та достатнього обсягу досліджень особливостей особи неповнолітнього, що мають значення для індивідуалізації відповідальності, зокрема

пом’якшуючих та обтяжуючих обставин. Наприклад, деякі вказівки Пленуму Верховного суду та рекомендації в наукових працях фактично вимагають дослідження особи неповнолітнього без будь-яких обмежень. На практиці найчастіше «вивчення особи» неповнолітнього обмежується формальними характеристиками з місця навчання або роботи, або проживання тощо;

– недостатньо дослідженим залишається вплив на індивідуалізацію відповідальності неповнолітнього емоційних станів, окрім афекту, імпульсивності поведінки винної особи, ступеню усвідомлення поведінки стосовно не лише діяння загалом, а й її способів тощо.

Неповна реалізація психологічного підходу до регулювання індивідуалізації покарання неповнолітніх сприяє існуванню поширеного тезису про те, що до осіб, які вчинили тяжкі або особливо тяжкі злочини, рецидивістів необхідно застосовувати лише найсуворіші міри покарання.

Однак оцінка діяння, що вчинене у сукупності пом’якшуючих обставин, зокрема й тих, що належать до цілей та мотивів, взаємодії з ситуацією, може, незважаючи на тяжкість вчиненого, зумовити суттєве пом’якшення покарання, а за виняткових обставин – навіть призначення покарання нижчого за мінімальну межу. І навпаки, в межах, встановлених законом, менш тяжкий злочин може зумовити максимальний розмір покарання, за умови, що обставини, які характеризують особу винного, та діяння (вибір способу вчинення злочину, мотив, наполегливість у реалізації умислу, посягання на хвору особу, дитину тощо) вказують на несправедливість пом’якшення покарання.

Таким чином, індивідуалізація відповідальності полягає не лише в класифікації діяння залежно від ступеня тяжкості.

До обставин, які впливають на відповідальність та покарання, належать:

– обставини, що характеризують один з елементів складу злочину або склад злочину загалом;

– обставини, що включені в механізм злочинної та посткримінальної поведінки або такі, що безпосередньо на неї

впливають, які пов'язані з особою, але не мають значення для кваліфікації діяння (наприклад, залежність від іншої особи);

– аналогічні обставини, що належать до ситуації злочину (наявність особливих екстремальних ситуацій, умов стихійного лиха);

– обставини, що не належать до готування, вчинення, приховування злочину, а також наступної за злочином поведінки, яка характеризує ставлення особи до вчиненого, але характеризує її життєві принципи як члена соціуму, а тому впливають на вибір міри покарання.

Психологічні особливості особи можуть бути по-різному пов'язані зі злочином. Деякі з них відіграють основну роль у виборі злочинного способу задоволення потреб або розв'язання конфлікту (егоїстичне, корисливе спрямування особистості, неповага до людської гідності, сексуальна розбещеність, агресивність тощо). Інші психологічні особливості лише сприяють вчиненню злочину за наявності зовнішньої несприятливої ситуації (слабка воля, легковажність, низький рівень інтелектуального розвитку, емоційна дратівливість, боягузтво). Деякі особистісні особливості залишаються нейтральними щодо факту злочину (наприклад, вподобання, інтереси неповнолітнього, який вчинив злочин у стані афекту або з необережності).

Зрозуміло, що в межах кримінального процесу можуть і повинні бути вивчені не всі психологічні особливості неповнолітнього, а лише ті, що можуть стосуватися зазначеного питання. Значення мають такі особистісні характеристики, що вплинули на вибір та реалізацію протиправної поведінки, ускладнювали або полегшували її, а також впливали на ставлення до вчиненого. Тому зазвичай необхідно дослідити особливості особи неповнолітнього, що вчинив злочин, які:

– вказують на закономірності або випадковість прийняття й реалізації рішення про злочин;

– впливають на здатність керувати поведінкою в конкретній ситуації;

– важливі для прогнозування небезпеки рецидиву та визначення програми корекційного впливу.

Список використаних джерел

1. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність. Узагальнення, здійснене Судовою палатою у кримінальних справах Верховного Суду України // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4. – С. 12–35.

2. Становский М. Н. Назначение наказания. – СПб. : Юридический центр пресс, 1999. – 480 с.

3. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій / А. В. Савченко, В. В. Кузнецов, О. Ф. Штанько. – Київ : Паливода А. В., 2005. – 640 с.

4. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. – Київ : Вища шк., 1977. – 151 с.

5. Тузов А. П. Застосування кримінальних заходів до неповнолітніх правопорушників / відп. ред. О. Я. Свєтлов. – Київ : Наукова думка, 1974. – 79 с.